

Ігор Сердюк (м. Полтава)

Фертильність населення Гетьманщини XVIII ст.

У статті на основі матеріалів Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. Гетьманщини встановлюється одна з найважливіших демографічних характеристик населення – чисельність дітонароджень. Встановлено, що середнє число дітей, котрих жінка народжувала за життя істотно відрізнялося від стереотипного образу «багатодітності» українського ранньомодерного суспільства.

Ключові слова: народжуваність, дітонародження, Гетьманщина, населення, історія дитинства.

Igor Serdiuk

Fertility of population of Hetmanschyna of the XVIII century

In the article, based on the materials of the General Description of the Left Bank of Ukraine in 1765–1769, the Hetmanate studied some of the most important demographic characteristics of the population. The average child size of families is determined - the number of children under the age of 14 in the average family, as well as the number of children that the woman gave birth during. It has been established that, in spite of 5-9 childbirths, one woman of childbearing age in the Hetmanate had 1-2 children under the age of 14 years. This ratio was the result of the huge infant mortality, child growth, child labor mobility. These data are important for the correction of stereotypical perceptions of family life and procreation in early modern Ukraine, formed under the influence of literal interpretations of the results of ethnographic intelligence of the nineteenth century.

Key words: fertility, childbearing, Hetmanate, population, history of childhood.

Игорь Сердюк

Фертильность населения Гетманщины XVIII века

В статье на основе материалов Генерального описания Левобережной Украины 1765–1769 гг. Гетманщины устанавливается одна из важнейших демографических характеристик населения – численность деторождений. Установлено, что среднее число детей, которых женщина рождала при жизни, существенно отличалось от стереотипного образа «многочисленности» украинского традиционного общества.

Ключевые слова: рождаемость, деторождение, Гетманщина, население, история детства.

Поміж багатьох усталених уявлень про ранньомодерне суспільство одним із найбільш стійких є стереотип великої багатодітної родини, в котрій жінка народжує чи не щороку, таким чином приводячи на світ 15-20 нащадків. До поширення подібних уявлень доклали руку етнографи, соціологи, літератори, історики XIX ст., котрих у подальшому будуть цитувати їхні наступники. Такої долі не уникнув, навіть великий мислитель, дослідник родини і засновник французької соціології Фредерік Ле Пле (Frédéric Le Play). За це через сто років його буде критикувати

інший французький історик Жан Луї Фландрін (Jean-Louis Flandrin): «Ле Пле вважав, що в давньому суспільстві народжуючи протягом 25 років матері видавали на світ 15–25 дітей. І довго всі були переконані так як він, що у XVII ст. така плідність була поширена у всіх регіонах Франції, як серед міських, так і серед сільських мешканців. На те легко можна було знайти багато прикладів родин, котрі збереглися в писемних пам'ятках. Тим часом наведені приклади зазвичай відносяться до аристократії чи міщанства і не підлягають узагальненню»¹.

¹ Flandrin J.-L. Historia rodziny. Pokrewieństwo, dom, seksualność w dawnym społeczeństwie. – Warszawa: Aletheia, 2015. – S. 77.

Для Гетьманщини теж можна віднайти подібні приклади із біографій українського нобілітету. Так, дружина Василя Капніста Олександра народила 15 дітей². Однак, наскільки випадок Олександрини був типовим? Щоб дати відповідь на це питання спробую визначити коефіцієнт загальної народжуваності скориставшись даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.³ (вибіркою для сільського населення⁴ та даними міст⁵ Гетьманщини).

Цей показник обчислюється на основі ще кількох відносних параметрів, його значення може істотно корелюватися в залежності від підходів до використання, здавалося б незалежної від дослідника та «об'єктивної» інформації одного того й самого джерела. Тому свої дії по обчисленню цього коефіцієнта опишу якомога детальніше. Сподіваюсь, що це допоможе колегам корелювати свої власні дослідження, та уникнути котроїсь із моїх можливих помилок.

Отож, коефіцієнт загальної народжуваності дорівнює відношенню числа народжень за попередні п'ять років до середньої чисельності жінок, точний вік яких перебуває у межах $a - 2,5$ і $a + 2,5$, де a – вік найбільшої фертильності. Загалом формула обчислення коефіцієнту виглядає наступним чином:

$$\Sigma f = \frac{5N}{F},$$

де $5N$ – число народжень за п'ять років, а F – чисельність групи жінок, що належать до вказаних вікових меж. Точний вік найбільшої фертильності жінок на матеріалах Гетьманщини не

обчислювався. Європейська історична демографія вважає, що у домодерний час він був близький до 30 років. Таким чином треба визначити середню чисельність жінок, вік котрих знаходився між 27,5 і 32,5 років. Ця величина рівна половині суми чисельності вікових груп 25–29 та 30–34. Однак, остання вікова група акумулює людей, котрі округлили свій вік. Нівелювати вплив цієї акумуляції можна розширивши віковий проміжок до 20–39 років, тільки тепер чисельність жінок цього віку необхідно ділити на чотири. Таке розширення дозволяє також уникнути наслідків неточного знання віку найбільшої фертильності. Як показує дослідження Юрія Волошина, жінки сіл Стародубського полку найбільше народжували не в 15–44 чи 24–54, а саме у 20–34 років⁶. Таким чином знаменник згаданої вище формули обчислити не надто важко:

$$F_{\text{town}} = \frac{1875}{4} = 468,8$$

$$F_{\text{village}} = \frac{2675}{4} = 668,8$$

Число народжень за попередні 5 років обчислюють на основі кількості дітей віком 0–4 років у джерелі. Там фігурують ті, хто вижили, а тому чисельність народжень можна приблизно встановити з урахуванням дитячої смертності. Її розмір визначається у промілі (кількість випадків на 1000 населення). Знаючи рівень смертності, дослідники звертаються до спеціальних таблиць Коула й Демені, котрі містять поправочні коефіцієнти, на які треба помножити число

² Воспоминания С.В. Скалонъ (урожденной Капнисть) // Исторический вѣстник. Историко-литературный журналъ. – 1891. – Май. – С. 339.

³ Детальніше про Генеральний опис як джерело, та його специфіку фіксації міського і сільського населення Гетьманщини див.: *Момот А.* Румянцевський опис Малоросії як джерело, для дослідження демографічних характеристик сільського населення Гетьманщини // Вісник Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Історичні науки. – 2014. – № 7. (290). – С. 22–29; *Сердюк І.* Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. – 2008. – № 3. – С. 144–152.

⁴ «Сільська» вибірка сформована на основі даних про більше ніж 13 тис. мешканців 48-ми сіл різних полків Гетьманщини. Див.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 57, оп. 1, спр. 1, 2, 6, 17, 25, 37, 39, 42, 50, 57, 75, 77, 80, 90, 93, 94, 98, 103, 104, 119, 120, 141, 147, 187, 192, 228, 301, 318, 325, 345, 347, 350, 393, 423; оп. 2, спр. 153, 520.

⁵ «Міська» вибірка сформована на основі даних Генерального опису Ніжина, Переяслава та Стародуба. Див.: ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 39, 148а, 278, 341.

⁶ *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 126–134.

живих, щоб дізнатися кількість народжених⁷. Однак, даний показник для суспільства Гетьманщини точно встановити не можливо. В силу специфіки джерельної бази, це буде переважно нижній поріг із уточненням «не менше ніж»⁸. З іншого боку тут нас влаштують й узагальнені показники, про які щодо ранньомодерної Європи Леон Анрі та Алан Блюм говорять наступне: «Для XVIII века, например, нужно ожидать младенческую смертность порядка 250 на 1000, если не больше, а смертность в 1–4 года и 5–9 лет гораздо выше, чем можно себе представить на основании наблюдений, сделанных за последнее столетие в разных странах»⁹.

Отож, французькі вчені мінімальним рівнем смертності немовлят вважають 250‰. Зауважу, що йдеться про мінімальний рівень, тоді як для ряду регіонів Європи у другій половині XVIII століття він міг бути істотно вищим, як, наприклад, у Москві з її коефіцієнтом 334‰¹⁰. Вважається, що для Російської імперії, навіть у 1900 р. він не впаде нижче 260‰¹¹. За даними російського вченого Бориса Міронова, у XVIII ст. рівень смертності немовлят для регіонів Європейської Росії становив 300‰¹². Саме це показник свого часу застосовував Юрій Волошин для аналогічних досліджень на матеріалах Стародубського полку¹³. Тому його використаю для визначення числа народжень за 5 років. Для цього з типових таблиць Коула й Демені обираю середній коефіцієнт для рівня смертності 300 на 1000¹⁴. Для дітей віком 0–4 роки він становить 1,61.

Таким чином, число народжень за останні 5 років перед укладання Генерального опису становитиме:

$$5N_{\text{town}} = 1287 \times 1,61 = 2041,48$$

$$5N_{\text{village}} = 2012 \times 1,61 = 3239,32$$

Підставивши отримані проміжні результати у формулу коефіцієнту загальної народжуваності, отримуємо наступні результати:

$$\Sigma f_{\text{town}} = \frac{2041,48}{468,8} = 4,4$$

$$\Sigma f_{\text{village}} = \frac{3239,32}{668,8} = 4,8$$

Дані підрахунки означають, що в середньому жінка в суспільстві Гетьманщини за життя народжувала мінімум 4–5 дітей. Наголошу, що це мінімальні значення, в «дійсності» цей показник може бути вищий. Важливо, що головним проблемним місцем у даних розрахунках не є незнання точного рівня смертності немовлят¹⁵. Основна проблема криється у недообліку найменших дітей, а найперше таких, що померли до внесення в Генеральний опис (це стосується й інших джерел XVIII ст.). Також привертає увагу незначна різниця між сільськими і міськими показниками. Перевага «сільського» коефіцієнту є прогнозованою у світлі обчислень, наведених вище. Причиною цієї переваги є відмінність у співвідношенні діти/дорослі. Разом з тим різниця коефіцієнтів є не такою вже й істотною, це означає, що «міська» і «сільська» жінка в Гетьманщині народжувала приблизно однаково дітей, а грань між цими категоріями населення була ще занадто розмитою.

⁷ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – С. 41-42.

⁸ Дитяча смертність є тим демографічним параметром, котрий облікові джерела Гетьманщини враховують чи не найгірше. Більш детально про це див.: Сердюк І. Коливання смертності чи неточність обліку: до питання про вивчення рівня дитячої смертності в Гетьманщині XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 109–116.

⁹ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии... – С. 41.

¹⁰ Баччи М.Л. Демографическая история Европы. Санкт-Петербург, 2010. –С. 164–165.

¹¹ David I. K., Marzio B. Introduction // The History of the European Family. Ed. D.I. Kertzer and M. Barbagli. Vol. II. Family Life in the Long Nineteenth Century. 1789–1913. New Haven: Yale University Press, 2002. – P.XXII.

¹² Міронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – 2003. – Т. 1. – С. 199.

¹³ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 128.

¹⁴ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии... – С. 41.

¹⁵ Формула побудована так, що підставивши рівень смертності, не 300‰, а, наприклад, 250‰, отримаємо для міського населення показник 4,1 замість 4,4, що не є суттєвою відмінністю. Так само неістотно коефіцієнт зростатиме при підстановці більшого рівня смертності.

Необхідно зауважити, що коефіцієнти, обчислені вище, є відносними, до того ж вони занадто залежні від проміжних обчислень, припущень тощо. Це лише одна з можливих моделей, щоб проілюструвати її схематизм, спробу вирахувати кількість народжень за цими ж даними, але дещо зміненою схемою. Так, в демографії застосовується коефіцієнт «вірогідності доживання до п'ятирічного віку». За наявними на сьогодні на матеріалах Гетьманщини підрахунками, він перебував у межах 420‰–460‰¹⁶. Себто лише 420–460 дітей з тисячі народжених доживали до 5-річного віку. Знаючи це, та чисельність дітей таких дітей в населенні, можна вирахувати кількість народжень.

Для цього візьмемо середнє значення коефіцієнту за 440‰. В такому разі співвідношення кількості народжених до тих з них, що дожили до п'ятирічного віку становить 100:44, або ж 2,27. Тому, з вибірок міського і сільського населення в Генеральному описі¹⁷ беремо чисельність п'ятирічних дітей і множимо на 2,27:

$$\Sigma f_{\text{town}} = \frac{2952,5}{468,8} = 6,3$$

$$\Sigma f_{\text{village}} = \frac{4914,55}{668,8} = 7,3$$

Ми знайшли число народжених за один рік, для того, щоб підставити ці дані у формулу коефіцієнту загальної народжуваності, необхідно ці значення перемножити на 5:

$$5N_{\text{town}} = 590,5 \times 5 = 2952,5$$

$$5N_{\text{village}} = 982,91 \times 5 = 4914,55$$

Таким чином, ми отримали гіпотетичне число народжених за п'ять років, за умови що її рівень залишався б відносно стабільним. Це значення підставляємо у формулу коефіцієнту загальної народжуваності:

$$N_{\text{town}} = 260 \times 2,27 = 590,2$$

$$N_{\text{village}} = 433 \times 2,27 = 982,91$$

Ці значення коефіцієнту загальної народжуваності помітно вищі від попередніх. Вони отримані «неканонічним» для демографії, вигаданим мною способом, тож його можна критикувати й цю критику я наперед приймаю. До того ж ці дані також є поперечним зрізом. Вони говорять, що при заданому рівні смертності жінкам фертильного віку треба було народжувати по 6–7 разів за життя, щоб у населенні була така кількість діток п'ятирічного віку, як зафіксовано в Генеральному описі¹⁸.

Розглядаючи результати обох підрахунків (4–5 і 6–7 народжень), не хочеться зводити все до банального – «істина десь посередині», або ж говорити про ці значення як покрайні. За даними Бориса Міронова, навіть в останній третині XIX – на початку XX ст. (коли відбувся певний спад народжуваності) заміжні жінки в Росії народжували в середньому 8–9 разів, з урахуванням безшлюбних, вдів і т.д., на кожен жіночий доводилось в середньому по 6–8 народжень¹⁹. Ці показники, так само як і обчислені мною, нижчі від максимально-еталонних притаманних спільноті гутеритів²⁰, вони також мають бути істотно нижчими від очікуваного рівня народжуваності,

¹⁶ У проміле коефіцієнти переведено автором для уніфікації, зазвичай вони були б записані як 0,420–0,460, що однак не міняє їх сутності – кількість таких, що доживали до п'яти років із тисячі народжених. Також наголосимо, що у силу специфіки джерел, йдеться саме про охрещених, в дійсності ж коефіцієнт мав би бути ще більшим. Значення 420‰ обчислене Оленою Замурою для населення містечка Сороченці, 460‰ обчислено мною для населення містечка Ярьськи Миргородського полку. Див.: *Замура О.* Смертність у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) // *Краєзнавство*. – 2009. – № 3–4. – С. 211; *Сердюк І.* Дитяча смертність в містечку Ярьськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.) // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. – 2011. – № 982: Сер. Історія. – Вип. 44. – С. 61–71.

¹⁷ Див. примітки № 4 і № 5.

¹⁸ Зрозуміло, що йдеться про жінок і дітей, зафіксованих у джерелі – в даному випадку у Генеральному описі.

¹⁹ *Міронов Б.* Социальная история России... – Т. 1. – С. 179.

²⁰ Гутерити – релігійна спільнота, котра проживає в Північній Америці. Її члени не застосовують будь-яких способів регулювання дітонородження, не мають шкідливих звичок, та характеризуються гарним здоров'ям. У 1920-х рр. в одній з їхніх спільнот у Північній Дакоті була зафіксована найбільш висока з усіх зареєстрованих народжуваностей. Жінки, котрі виходили заміж у віці 20 років народжували в середньому по 10 і більше дітей. Сьогодні шлюбна народжуваність гутеритів використовується у багатьох математичних моделях народжуваності як еталон.

який, наприклад, для Варшави в 1740–1769 рр. становив 10,87, французького міста Крюле – 9,95, Мелан²¹ – 12,86²².

Отож на тлі визначеного мною усередненого числа дітонароджень (4–7) кількість дітей народжених Олександром Капніст видається радше винятком, аніж звичним тогочасному суспільству явищем. Слід гадати, що плідність жінок із середовища козацької старшини та заможних верств населення була вищою ніж у представниць простолюду. У вибірках Генерального опису, котрі разом охоплюють понад 20 тис. населення мені спадали на око родини максимум з десятима дітьми, котрих не так і багато на загальному тлі. Такою була родина Макара Гончара із села Перелаз Стародубського полку. Станом на 1766 р. у 49-річного Макара та його 48-річної дружини Агафії було десятеро дітей. Шість синів віком 26, 24, 22, 20, 6, 4 років та четверо дівчат віком 16, 14, 10, 8 років. Агафія спочатку з інтервалом у два роки народила Андрія, Федора, Михайла, Василя, потім через чотири роки – Марію, через два роки – Горпину, ще через чотири – Феодосію, через два роки – Фросину, і з таким же інтервалом – Олексія та найменшого – Григорія²³. Важливо, що родина не була заможною, з ними не жили наймити чи годувальниці, тож Агафія сама мала годувати своїх дітей, також вони отримали достатньо догляду, принаймні, щоб вижити і дорости до старшого віку.

Розрізняти приклади простолюду та аристократії настійливо рекомендує Жан Луї Фландрін. Дружини вельмож не годували груддю своїх дітей, оскільки це робили спеціально найняті годувальниці, а саме лактація в той час була основним запобіжником вагітності²⁴. Відтак, період лактації у них був зведений до мінімуму. Принаймні так було в подружжя Ханенків. 23 листопада 1731 р. дружина Миколи Ханенка Уляна народжує сина, а вже 3 грудня він нотує до щоденника: «Сего числа умовили мамку до Петруся на рок, а давати ей грошми пять коп.»²⁵. На жаль, у щоденнику немає дат народження їхніх наступних дітей, а таких було ще сім²⁶.

Наступна група факторів теж має біологічне і поведінкове коріння та може по різному проявлятися в окремих соціальних групах. Йдеться про вікові чинники. Вони виходять з поняття «фертильний вік», який, з точки зору демографії, для жінки визначений проміжком 15–49 років²⁷. Вважається, що чим нижчий шлюбний вік, тим більше дітей жінка може народити за час подружнього життя і – навпаки.

Чим молодшою була пара при вступі у шлюб, тим потенційно більше дітей у них могло народитися. Разом з тим, кожна наступна вагітність виснажувала організм жінки, накопичувалися хвороби і травми, тож фертильність завершувалася раніше за настання менопаузи. У цьому сенсі П'єр Шоню говорить про зношення організму, а також про швидке падіння

²¹ Крюле (Crulai), зараз – муніципалітет у Франції, у регіоні Нижня Нормандія, департамент Орн, Мелан (Meulan-en-Yvelines), зараз – муніципалітет у Франції, у регіоні Іль-де-Франс, департамент Івлін.

²² Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / Cezary Kuklo. – Warszawa: DiG, 2009. – S. 338. Історична демографія також оперує таким показником як «очікувана народжуваність». Це певна кількість дітей, котра може народитися в жінки певної спільноти за її життя. Вона залежить від багатьох показників, наприклад, від середнього шлюбного віку. Йдеться про гіпотетичний показник, котрий «на практиці» виявляється набагато нижчим унаслідок смертності жінок, припинення шлюбу, погіршення здоров'я. Про це ще йтиметься нижче.

²³ Наводячи це приклад, автор свідомий того, що дітей могло бути більше, але не всі вони вижили. Разом з тим ця родина, котра не є заможною, демонструє гарні показники виживання дітей. Див.: ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 119, арк. 278.

²⁴ Flandrin J.-L. Historiarodziny... – S. 76–77.

²⁵ Дневник генерального хору жаго Николая Ханенка. // Киевская старина. – 1884. – №3. – С. 40.

²⁶ Див.: Модзалевский В. Малоросійський родословник. – Т. 5. – Вып. 3. – К.-СПб: ВИРД, 2004. – С. 48.

²⁷ У джерелах можна віднайти приклади, коли жінка народжувала й в старшому віці, так у Генеральному описі села Ілкуча Чернігівського полку фігурує Феодосія Щербиниха, котра народила сина у 52 роки (ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 17, арк. 262.). Однак історична демографія такими прикладами нехтує, як казусними.

²⁸ Шоню П. Цивилизация классической Европы / Пер. с фр. и послесл. В. Бабинцева. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – С. 192.

сексуальної активності, зростання частоти спонтанних викиднів після 40 років²⁸. Існувала взаємозалежність між часом вступу у шлюб, кількістю народжень та тривалістю фертильності. Наприклад, щодо Варшави XVIII ст., то жінка, котра пошлюбилася у віці 15–19 років, теоретично мала б народити 10–11 дітей, причому останню дитину в 37–38 років. Та, яка вийшла заміж в 25–29 років могла народити 6 дітей (остання в 40 років), в 35–39 років – 3–4 дітей (остання в 44 роки)²⁹. Стосовно Гетьманщини таких усереднених даних немає, а конкретні приклади доволі різні. Принаймні згадана трохи вище Агафія – дружина Макара Гончара – свою першу дитину народила приблизно у віці 21 рік, а десятю – в 43 роки. Таким чином її фертильність тривала мінімум 22 роки³⁰. Її така ж багатодітна сучасниця Євдокія Долиниха першу дитину народила у віці близько 13–14 років, а десятю у 29–30. З огляду на молодий вік жінки, вона мала шанси народити ще не одну дитину. З точки зору демографії її фертильність мала б ще протривати 5–6 років, за які могло б народитися 2–3 малюка³¹.

Випадок Євдокії все ж є казусним не тільки в сенсі числа дітей, а й через шлюб у мінімально дозволеному віці, адже середній шлюбний вік населення Гетьманщини був істотно вищим за встановлену законодавством межу, що теж скорочувало потенційну кількість дітонороджень. Це накладається на більш узагальнений висновок П'єра Шоню: «структура шлюбного віку при Старому порядку в середньому змушувала втрачати 6–7 років можливого подружнього життя. Вік вступу в шлюб дівчат був воістину контрацептивним засобом класичної Європи»³².

Не можна також відкидати той факт, що народження автоматично припинялися після смерті когось із подружжя³³. З одного боку, це стоєть підвищеної смертності жінок під час по-

логів, про що на матеріалах Гетьманщини пише Олена Замура³⁴. З іншої сторони, в силу різних причин, багато жінок ставали вдовами у дітородному віці. За моїми підрахунками у віці 30–39 років 10–20% жінок у містах Гетьманщини були вдовами, а у віці 40–49 років такою була майже кожна третя. В селах ці показники були дещо нижчі, та вони все ж вказують на помітну когорту населення, котра уклала шлюб, однак перестала народжувати зі смертю чоловіка³⁵.

Підсумовуючи, зауважу, що визначена мною 4–7 кількість дітонороджень є усередненою, вона розрахована для усіх жінок дітородного віку в населенні. Однак, якась їх частина були безплідними, або ж мали проблеми з дітонородженням, що «на практиці» дещо підвищувало усереднене число. Разом з тим, отримані дані коригують стереотипні уявлення про плідність суспільства Гетьманщини в бік зменшення. Це свого часу довелося робити і західноєвропейській історіографії, представники котрої у XIX ст. як приклади багатодітності наводили переважно родини дворянства і багатіїв. Натомість історики XX ст. радять розрізняти вивчення народжуваності в середовищі вельмож та простолюду. Така різниця могла бути детермінованою можливістю найму годувальниць, що у свою чергу зменшувало період лактації, а отже і проміжки між пологами. Так само на збільшення числа народжень міг впливати доступ до медицини, котра могла зменшити травматичність кожних наступних пологів, а отже і тримати організм жінки у кращому тонусі. Ще одним фактором могла бути різна тривалість шлюбу, адже старшина могла видавати заміж своїх доньок раніше. Ці моменти є перспективою для подальших досліджень, котрі разом дозволять краще зрозуміти біологічні і соціальні особливості функціонування українського ранньомодерного соціуму.

²⁹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej... – S. 341.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 119, арк. 278.

³¹ У джерелі Євдокії 30 років, а її старшому синові – 18. Думається, що вік жінки округлили в бік зменшення при переписі. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 2, спр. 520, арк. 209.

³² Шоню П. Цивілізація класической Європы... – С. 195.

³³ Мається на увазі загальна картина. Судові справи Гетьманщини наводять купу казусних випадків народження дітей вдовами, дівками і, навіть, черницями.

³⁴ Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. – К.: К.І.С., 2014 – С. 128–129.

³⁵ Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. – №1–4. – 2008. – С. 214–220.

References

- Anry L., Blium A. (1997). *Metodika analiza v istoricheskoi demografii* / per. s frants. S. Khoka i Yu. Ehorovoi. M.: RHHU. [In Russian].
- Bachchy M.L. (2010). *Demograficheskaia istoriya Evropy. Sankt-Peterburh*. [In Russian].
- Voloshyn Yu. (2005). *Rozkolnytski slobody na terytorii Pivnichnoi Hetmanshchyny u XVIII st. (istoryko-demografichni aspekt)*. Poltava: ASMI. [In Ukrainian].
- Zamura O. (2014). «Velykyi shalenets»: smert i smertnist v Hetmanshchyni XVIII st.K.: K.I.S. [In Ukrainian].
- Zamura O. (2009). *Smertnist u pryrodnomu rusi naseleння mistechka Sorochyntsi u KhVIII st. (za danymy metrychnykh knyh Mykolaivskoi tserkvy)*. Kraieznavstvo, 3–4, 207–213. [In Ukrainian].
- Mironov B. (2003). *Sotsyalnaia istoriya Rossii perioda imperii. (XVIII – nach. XIX v.v.): V 2-kh t. 3-e yzd. yspr., dop. SPb.: «Dmytriy Bulanin». T. 1.* [In Russian].
- Momot A. (2014). *Rumiantsevskiy opys Malorosii yak dzherelo, dlia doslidzhennia demografichnykh kharakterystyk silskoho naseleння Hetmanshchyny. Visnyk* Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka. Istorychni nauky, 7, 22–29. [In Ukrainian].
- Serdiuk I. (2008). *Rumiantsevskiy opys Malorosii yak dzherelo vyvchennia demografichnykh kharakterystyk mist Hetmanshchyny. Istorychna pamiat, 3, 144–152.* [In Ukrainian].
- Serdiuk I. (2015). *Kolyvannia smertnosti chy ne-tochnist obliku: do pytannia pro vyvchennia rivnia dytiachoi smertnosti v Hetmanshchyni XVIII st. Siverianskyi litopys, 1, 109–116.* [In Ukrainian].
- Serdiuk I. (2008). *Vdivtsi i vdovy u Rumiantsevskmu opysi Pereiaslava (istoryko-demografichni analiz)*. Kraieznavstvo, 1–4, 214–220. [In Ukrainian].
- Serdiuk I. (2011). *Dytiacha smertnist v mistechku Yaresky Myrhorodskoho polku (za danymy metrychnykh knyh druhoi polovyny XVIII st.)*. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina, 44, 61–71. [In Ukrainian].
- Shoniou P. (2005). *Tsyvilizatsiia klassicheskoy Evropy* / Per. s fr. i poslesl. V. Babintseva. – Ekaterinburh: U-Faktoriya, 2005. [In Russian].